

STÁVKOVÝ VÝBOR FF
UK SVOLÁVÁ NA 8.00
SHROMÁŽDĚNÍ STUD.
PEDAGOGŮ A ZAMĚST-
NANCŮ ŠK.

**JOSEF
PETRÁŇ
FILOZOFOVÉ
DĚLAJÍ
REVOLUCI**

Filozofové dělají revoluci

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy
během komunistického experimentu
(1948-1968-1989)

Josef Petrář

ve spolupráci s Lydií Petrářovou

Recenzovali: prof. PhDr. Jiří Pešek, CSc.

PhDr. Jiří Suk, Ph.D.

PhDr. Pavel Urbášek, Ph.D.

Vědecký redaktor: Mgr. Jakub Jareš

Vydala Univerzita Karlova v Praze, Nakladatelství Karolinum

Redakce Josef Táborský

Grafická úprava Zdeněk Ziegler

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

První vydání

Kniha je součástí řešení Programu rozvoje vědních oblastí
na UK P 21: Dějiny univerzitní vědy a vzdělanosti a projektu
GA ČR 15-03754S Mezi státním plánem a badatelskou svobodou.

© Univerzita Karlova v Praze, 2015

Text © Josef Petrář, Lydia Petrářová 2015

Photography © Archiv Univerzity Karlovy, ČTK,

Masarykův ústav a archiv AV ČR, osobní archivy J. Bernarda,

J. A. Duse, I. Hlaváčka, P. Janouška, T. Hamerníkové,

V. Macury, E. Maura, V. Vlnase a J. Petráně, 2015

ISBN 978-80-246-2994-0

ISBN 978-80-246-3013-7 (online : pdf)

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum 2016

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

Obsah

O ČEM JE TATO ROZPRAVA /9

NĚKOLIK PŘÍBĚHŮ TĚCH,
CO AKTIVNĚ PROŽÍVALI ÚNOR 1948 /30

Revoluční mládí /30

Pragmatici /49

Vytrvalý bolševik – elitář /57

KOMUNISTICKÝ EXPERIMENT NA FAKULTĚ /80

Epilog „národní revoluce“ /80

Kádrové posily /99

STUDIUM A STUDENTI /110

Nereformované studium. Tak zvané studijní prověrky /110

Zaměření a úroveň disertací /121

Reformované studium /135

Kombinace studovaných oborů /144

Exemplárně potrestaní mladí „trockisté“ /148

Dálkaři – sociální skladba studentů – jejich chování a smýšlení
v padesátých letech /159

ZÁPOLENÍ S IDEOLOGICKOU DOKTRÍNOU –

SOVĚTSKOU CESTOU (1950–1961) /168

Rozdělení fakulty – potíže s indoktrinací /168

Exkurs: Diskuse o Stalinově geniálním přínosu jazykovědě /197

Příběhy Jana Mukařovského a Bohuslava Havránka –
vědeckých ikon režimu /208

Vznik Československé akademie věd a fakulta /222

Živelná destalinizace – revizionismus

a následná opětná stabilizace komunistické moci (1956–1961) /231

Generační výměna (1958–1962) /264

TAK ZVANÁ ZLATÁ ŠEDESÁTÁ /279

Opožděný nástup liberalizace na fakultě /279

Oživené studentské hnutí /289

Rány, jež utrpěli studenti na Strahově, dopadly na celou republiku... /308
Exkurs: O hledání identity a hodnot náhradou za ztracené iluze /318
Společensktí vědci zvažují prostor /320
Historikové o naší živé a mrtvé minulosti
v reflexi společnosti /335
Generační sebereflexe /352

OVZDUŠÍ PRAŽSKÉHO JARA 1968 /368
Fakulta se reformuje pod sílícím vlivem studentů /368
Reformy systému studia /387
Problémy s rehabilitacemi /396
Snaha udržet jednotný postoj v obraně reform /405

NORMALIZACE /434
Zkouška charakterů /434
Fakulta během konsolidace /470
Znormalizovaná fakulta /480
Katedry a ústavy /501
Program studia a jeho skutečná náplň /557

STUDENTI /565
Přijímání, počty a složení posluchačů /565
Disciplinace a kontrola /577
Svazáci /581
Studijní skupiny a vojenská příprava /584
Byrokratický formalismus překrývající prázdnotu /586
Členství v KSČ jako podmínka kariérního postupu /589

OD POLOJASNA K ÚSTRETŮM (1986–1989) /600
„Přestavbové“ změny /600
Kulturní a občanské aktivity mladé generace v hledáčku Státní
bezpečnosti /629
Individuální a kolektivní rebelské projevy studentů /634
Propojování nezávislých aktivit „volné mládeže“ a svazáků /671

17. LISTOPAD 1989 A SAMETOVÁ REVOLUCE /716
Nejprve o rozkladu sovětského bloku a politické situaci /716
Příprava a výsledek manifestace – Vezmi si s sebou květinu /755

ČAS PRAVDY A ROZHODNOSTI /800
Od pondělí vyhlásíme stávkou. Šířte to dál /800
Dialog znamenal konec vedoucí úlohy jedné strany /840

NOVÉ VYKROČENÍ... /857

Občanské fórum /857

Obnovení akademických svobod v životě fakulty. Znovu rehabilitace /881

Změna skladby fakulty a výuky /901

ZÁVĚREM /926

SUMMARY /942

PŘÍLOHY /955

Seznam zkratk /1087

Seznam literatury, pramenných edic a tištěných pramenů
literární povahy /1090

Seznam vyobrazení v textu /1107

Seznam příloh /1109

Rejstřík /1112

O čem je tato rozprava

*Když jsme mladí, vymýšlíme si pro sebe
různé verze budoucnosti.*

*Když jsme staří, vymýšlíme druhým
různé verze minulosti.*

Julian Barnes: Vědomí konce

Kdo prožíval listopadové a prosincové dny roku 1989 se stávkujícími studenty na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze, sotva zapomene na euforii, která tu vládla a uvolňovala odvahu i troufalost svobody, potlačující pocit strachu z represivní moci. Bezmoc, jež vede k apatii a nečinnosti, vystřídala účast a zájem ve chvíli, kdy i zprávy z jiných krajín dávaly tušit, že koloběh dějin se epochálně pohnul. Chyběl odstup k porozumění tomu, co se dělo, co se stalo, i toho, co se stát mělo. Studenti prožívali svou „sametovou revoluci“, aniž byl čas klást si otázky, analyzovat její podstatu. Později, když se sami jako historikové k tématu vraceli, zevrubně je studovali a studují, zpochybnili označení událostí listopadu 1989 jako revoluce. Dnes bude sotvakdo zastírat, že režim, který jsme si zvykli nazývat „normalizační“ – termín vymysleli sami ti, kteří se po roce 1969 snažili restaurovat někdejší totalitní poměry, tady je užít jako ironie –, se zhroutil spíše z vnějších příčin, byť k tomu velkou měrou přispěla ztráta vnitřní opory a narůstající masová nespokojenost obyvatel, jejíž míra překypěla po zásahu státních bezpečnostních sil proti studentům v Praze 17. listopadu 1989.

Sametová revoluce i po čtvrt století zaujímá významné místo v historickém vědomí, jež nezahrnuje pouze znalost a představy o minulém dění, ale rovněž vědomí souvislostí mezi minulostí, přítomností a budoucností. Sám pojem 17. listopad či listopad 1989 je u nás všeobecně srozumitelným symbolem v kontextu boje za svobodu a demokracii. Což nekoresponduje s rozšířeným míněním, že v dnešní „neheroické“ době zvláště mladší generace klade důraz na přítomnost, nedůvěřuje „velkým vyprávěním“ o minulosti, idejím. Kolektivní paměť, jak patrně, přesto trvá, obrazy událostí v našich vzpomínkách mají svou relevanci.

Onen zvrat, s nímž je spojován listopad 1989, přiměl mnohé zvažovat názory, rozhodnutí i skutky, vyrovnávat se s vlastním svědomím, ale rovněž hledat omluvy vlastního jednání v prožitých dějinách, v celém prožívaném období čtyřiceti let komunistického experimentu, utíkat před odpovědností. Postupem času se utvářejí rozdílné narace, jež v kolektivním povědomí často zahalují mediální a virtuální projekce, které často ovlivnily i výstupy v akademickém podání, jež se

vzdaluje smyslu autentického podání odideologizovaného. Tvoří mýtus minulosti. Mladou generaci studentů unášela víra v pravdu, spravedlnost a lásku, podle hesla „Pravda a láska zvítězí nad lží a nenávistí“, kterým úderně zakončil jeden ze svých listopadových projevů na Václavském náměstí Václav Havel. Parafrazoval devízu velkého státního znaku první republiky „Pravda vítězí“, odvozenou z hesla Husova „Pravda Páně zvítězí“.¹ Na besedě se studenty filozofické fakulty po patnácti letech od „sametové revoluce“, 15. listopadu 2004, řekl prezident Havel, že by „dnes tak silná slova – i když za nimi stojí a snaží se podle nich žít – už nikde veřejně neříkal, tehdy to ale zabralo“.² Také je záhy někteří lidé měli jen za floskuli – změnila se sociálně-politická skutečnost a začalo se hovořit o „tlusté čáře za minulostí“.

V této rozpravě se snažím v první řadě pojednat o reálných možnostech člověka. Co mohl v oněch čtyřiceti letech před listopadem 1989 dělat, a to už od samotného počátku „komunistického experimentu“ na fakultě v roce 1948, aby dodržel „základní zákon lidského života“? Filozof a profesor fakulty Jan Patočka k tomu napsal: „Dobu, poměry, štěstí a neštěstí jsme si zajisté nedali, ty jsou dány nám, nicméně jsme za ně odpovědní. To znamená, že ve všem svém jednání a rozhodování na prvním místě přichází to, co mám dělat já, a pak teprve apel k jiným a k světu, k tomu, co bychom si přáli, aby snad bylo. To znamená, že svět a život je potřebí na prvním místě spatřovat z hlediska povinností, a nikoliv práv...“³ To po věky provází člověka jako svědomí, vědomí o vlastním skutku a mravní odpovědnosti, společně s vědomím jiných, uvědomění si podstaty bytí a soužití. Je obsaženo už v onom biblickém: nečinit bližnímu, co nechceš, aby jiní dělali tobě. Sebezáchovný článek lidské integrity si nachází bytost – osobnost jednotlivce; lidstvo jako celek jej nezachovávalo a namnoze neakceptuje.

„Hledisko povinnosti nereklamuje, nekriminuje,“ řečeno opět Patočkovými slovy, „nýbrž ptá se za všech, i za těch nejméně příznivých okolností, co ještě na mně závisí a co ještě mohu udělat. Hledisko práv může velmi snadno přijít do situace, kdy pro sebe nevidí žádné další možnosti, kdy mi zbývá jen útěk do neskutečna, odchod do soukromé idyly, do krajín dětství, kletba skrz zaťaté zuby, zoufalý čin nebo rezignace...“ Držet se tohoto zákona nebylo v oněch čtyřiceti letech, jež jsme prožili, pro nikoho snadné.

Obnovená víra mladých v roce 1989 souzněla s přesvědčením: „nejsme jako oni“ – míněni byli ti, kdo základní principy lidské morálky a soudnosti vědomě porušovali. V debatách se studenti setkávali s generacemi staršími, se svými učiteli, z nichž někteří, jak jim pamětníci připomněli, „víru a pravdu“ během svého života třikrát změnili.

Ony diskuse z konce roku 1989 pokračovaly v následujících měsících, vytkly si za úkol objasnit nejen to, co znamenala sametová revoluce jako zvrát „normali-

1) Srov. J. Jareš: *Výročí 17. listopadu 1989. Den boje studentů za svobodu a demokracii z pohledu roku 2004 aneb kolik máme listopadů?*, s. 221.

2) Tamtéž.

3) J. Patočka: *Umění a čas I*, s. 418.

začnicích“ poměrů, jež jí předcházely, ale také nutnost posoudit proměny „komunistického experimentu“ na fakultě během celého čtyřicetiletého trvání od roku 1948. To, co nový děkan fakulty profesor František Černý řekl v rozhovoru koncem března 1990, rozplétají historikové podnes.⁴ Stejně jako to, co tu z minulosti zůstalo a přetrvává po delší dobu, zejména v oblasti morální, jejíž poškození je trvalejšího rázu.

O to obtížnější je s odstupem času objasnit a pochopit jednání i chování několika „pomýlených“ či disciplinovaných generací nebo těch, kteří přežívali v „šedé zóně“. Nejen oněch loajálně přizpůsobivých, uzavírajících se v „druhém světě“ soukromého života, ale také těch, co se zmohli na pasivní odpor v jednotlivých fázích čtyřicetiletého experimentu. Výsledky mohou být diskutabilní už jen proto, že paměť „žitých dějin“ má jinou podobu podle toho, v jaké pozici jednotlivce události prožíval.

Při prvním výročí listopadu 1989 studenti ve svém prohlášení hovořili o „ukradené revoluci“. Nemysleli na proměny na fakultě, na to, co shrnul její děkan v provolání k studentům v předvečer 17. listopadu 1990: „Fakultou provanul nový duch, sotvakdo však může tvrdit, že je na ní už vše v pořádku. Jsme teprve na počátku nesnadného procesu, který potrvá léta. Za několik měsíců se nicméně podařilo otevřít fakultu různým názorovým a metodologickým postojům, rozšířit kontakty se světem, dotvořit strukturu oborů, značně proměnit pedagogický sbor především příchodem rehabilitovaných kolegyn a kolegů i dalších odborníků, i konečně začít reformu učebních programů kateder, nabízejících vám větší volnost výběru...“

To je další věc, o které chci pojednat v této rozpravě; pokouším se upozornit na obecné „lsti dějin“. Studenti mluvili o „nedůslednosti nás všech i našich představitelů, kteří ve své většině propadají sebeuspokojení, samolibosti a nebezpečné změkčilosti“. Byli zklamáni politiky, tím, že věci nešly kupředu tak, jak očekávali. Je to dávno poznaná „šalba dějin“; výsledky nemusí odpovídat a často neodpovídají záměrům. Studenti netrpělivě čekali na rychlé proměny fakulty, k nimž 17. listopad otevřel dveře, bez ohledu na dané podmínky. A stejně tak posuzovali poměry ve společnosti, politická rozhodnutí státníků, znepokojeni tím, jak jejich idea „sametové revoluce“ selhala, nedochází uplatnění. Sotvakdo si dovedl představit, jak těžce společnost v předešlých letech totality onemocněla a kolik námahy bude vyžadovat, než si utvoří nový, zdravý program.⁵ Chyběly politické zkušenosti, jež během uplynulých čtyřiceti let nemohli získat ani ti, kdo v systému řízení z Kremlu vykonávali byrokratické funkce, tím méně pak ti, kteří měli převzít v nových poměrech politickou moc. V tom spočíval dlouhodobý, možno říci krizový výhled.

4) F. Černý: *Rehabilitace aneb ospravedlnění*: „Rozplétáme problémy navršené za čtyřicet let, nikoliv pouze za dvacet. Vždyť i mezi těmi, kdož museli po roce 1968 odejít [z fakulty], jimž se doslova zhroutil jejich životní program, byli někteří, kdož litovali některých svých akcí – z let padesátých.“

5) Prohlášení stávkového výboru studentů otištěné v příloze časopisu *Student*, č. 1, 20. 11. 1990, nazvané *Ukradená revoluce*. K tomu srov. *Prohlášení k výročí 17. listopadu*, časopis studentů *Situace*, 12. 11. 1990, uložený v AUK, f. Sběrka dokumentů 1989–1990, inv. č. 1614. Dále Provolání děkana k studentům Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v předvečer 17. listopadu 1990; v AUK, f. Černý František (neuspořádané).

Při patnáctém výročí listopadu 1989 byla jeho reflexe ještě záležitostí politickou, nikoli jen historickou. Vyplyvá to i z toho, že někteří politikové ji právě z těchto důvodů označovali za uzavřenou historickou kapitolu, která by měla být ponechána k studiu historikům. Oficiální konference k výročí, již měl organizovat v roce 2004 Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd ČR spolu se Senátem Parlamentu ČR, byla v průběhu příprav zrušena s odůvodněním, že se „nepodařilo zajistit dostatečný počet účastníků ze strany bývalých komunistů“, kteří měli podle plánu konference zasednout ke kulatému stolu s někdejšími disidenty a studenty, aby se společně dobrali k přesnějšimu poznání listopadových událostí.⁶ Za což sklídl předseda Senátu kritiku pro „politickou neodvahu“.

Stále bylo dost těch, kteří by rádi viděli, aby se na jejich individuální činy v minulosti milosrdně zapomnělo – to je vlastnost paměti jedince. Ať už to byli ti, kteří se na událostech předešlého režimu aktivně podíleli, nebo ti, pro něž byla totalita „druhým světem“, kterému činili ústupky v povinných rituálech, jež tak jako tak nikdo nebral vážně, aby se mohli ve svém vlastním „světě“ věnovat smysluplné praktické činnosti a žít soukromý život...

Sociologický výzkum historického vědomí ukázal, že po dvaceti letech, v roce 2009, dvě třetiny dotázaných z reprezentativního vzorku našich obyvatel starších 18 let stále pokládaly „sametovou revoluci“ za jednu z nejvýznamnějších událostí našich novodobých dějin.⁷ Lze pochopit, že mezi respondenty, kteří takto listopad 1989 hodnotili, bylo více vysokoškolsky vzdělaných, zvláště pak těch, kteří události prožili jako studenti. V dnešní době, kdy étos „sametové revoluce“ v politickém životě dávno vyhasl a mladí lidé akcentují přítomnost, může překvapit, že z respondentů ve věku 18 až 29 let – ti v časech „sametové revoluce“ ještě ani nežili nebo byli dětmi a sotva mohli vnímat její význam – jich tehdy 76 procent hodnotilo listopad 1989 podobně. Přírozenější je, že ho tak posuzovalo 56 procent respondentů starších 60 let; prožívali události v různých pozicích sociálních a politických a ne všichni se ztotožňovali s požadavky studentů a Občanského fóra.

Studenti u příležitosti patnáctého výročí listopadu 1989 uspořádali vlastní vzpomínkovou akci s výmluvným názvem *S lhostejností na věčné časy?*, který připomínal známé transparentní heslo z dob totalitní éry „Se Sovětským svazem na věčné časy“. Nebyl to jen průvod stejnou trasou, na které probíhaly studentské demonstrace v roce 1989, ale zejména projevy akcentující, že „česká demokracie ještě zdaleka není zdravou demokracií a že dokonce mnohé projevy normalizace se začínají vracet do dnešního života“. Poslední řečník, někdejší student a účastník listopadových událostí na fakultě v roce 1989 Martin C. Putna, spojil parafrázi Hamleta s lidovým rčením, když svůj projev vypointoval: „Je cosi shnilého ve státě českém a ryba smrdí od hlavy.“ A tohle zvolání zůstává oním odkazem studentské „sametové revoluce“ v paměti národa podnes.

6) J. Jareš: *Výročí 17. listopadu 1989*, s. 220.

7) K tomu S. Hampel – J. Huk: *Sametová revoluce po dvaceti letech*, s. 107n.

Mezitím se společnost ubírala cestou od étosu „sametové revoluce“ k normálnímu politickému životu, což někteří ze studentských účastníků vnímali jako „přeměnu dosavadní ‚občanské revoluce‘ do podoby zákulisních jednání a elegantní vytlačení původních řadových iniciátorů převratu ze hry – až po definitivní rozštěpení nového politického spektra a vítězství pragmatických kariéristů ‚druhé vlny‘, kteří do značné míry přejímají mocenské nástroje svrženého režimu“.⁸ Taková byla jejich reakce na nastalé politické poměry, které – podle slov tehdejšího prezidenta Václava Havla – vyvolávaly „blbou náladu“ veřejnosti. Sem spadá výzva Děkujeme, odejděte z roku 1999 nebo Inventura demokracie v roce 2009 a Živá paměť i několik z nových iniciativ v posledních letech, jež reagují na současnou společenskou tenzi.

V sociologickém výzkumu historického vědomí po dvaceti letech od „sametové revoluce“ ji nicméně většina dotazovaných vnímala jako pozitivní obrat ve vývoji naší společnosti; období, jež následovalo, však i někteří studenti posuzovali velmi nejednoznačně, mnohým listopad 1989 zůstal velkým symbolem morální odpovědnosti a naděje, ale rovněž promarněných šancí.⁹ I tady je ovšem třeba vzít v potaz, že respondenti zpravidla odpovídají na kladené otázky o minulosti podle představy zafixované v kolektivní paměti. Někteří hlavní aktéři studentské „sametové revoluce“ a další občané o státním svátku (vyhlášeném v roce 1990) u příležitosti výročí druhého z našich 17. listopadů prohlašují, že „není co slavit“, „revoluce nám byla ukradena“. Od toho se pak odvíjejí jejich výzvy politikům nebo provokativní zneuctění pamětní desky na Národní třídě výtvarníkem Romanem Týcem u příležitosti dvacátého výročí studentské demonstrace.

Během více než dvaceti let po skončení komunistického experimentu se rozšiřovala suma znalostí o něm i o jeho podstatě, zároveň však pohasínala individuální paměť a upadal zájem o ožívování paměti kolektivní – lidé mají jiné každodenní zájmy. Kontinuita minulosti není namnoze naléhavě pociťována, a tedy ani potřeba rozchodu s ní. To mohou posoudit pozorovatelé zvenčí, jak dosvědčuje studie ze sociologie paměti zpracovaná François Mayerovou *Češi a jejich komunismus* (2009) a další. Máme tu i studii harvardského literárního historika Jonathana Boltana o světech českého disentu (*Worlds of Dissent. Charter 77, The Plastic People of the Universe and Czech Culture under Communism*, 2012), který zvolil kulturologický přístup tzv. *nového historismu* (New Historicism) jako metodu historické narace. Pro téma rozpravy zajisté inspirativní pohledy zvenčí, stejně jako studie srovnávající podobu pádu komunistických režimů ve střední Evropě, jež vydal Steve Saxonberg (*The Fall. A Comparative Study of the End of Communism in Czechoslovakia, East Germany, Hungary and Poland*, 2001). Srovnání poměrů na středoevropských univerzitách v období stalinismu jsou věnovány studie Johna Connellyho, z nichž jedna byla přeložena do češtiny (*Žtotočená univerzita. Sovětizace vysokého školství ve východním Německu, v českých zemích a v Polsku v letech 1945–1956*). Z našich autorů

8) P. Kotek: *Kronika Studentského vysílání. FAMU během listopadových událostí roku 1989*, s. 11.

9) K tomu S. Hampl – J. Huk: *Sametová revoluce po dvaceti letech*, s. 12; též M. Mejstřík: *Deník. Řekněte jim, že sametová...*, příloha Dokumenty; P. Svobodný: *17. listopad 1939 a 1989*.

srovnává poměry a výuku na vysokých školách v poválečné době do roku 1970 u nás, v Německé demokratické republice a v Polsku na příkladu historických oborů Jiří Pešek ve studii *Historiografie na UK a na univerzitách středovýchodní Evropy v letech 1945–1970*.¹⁰ V rozpravě musím brát v úvahu obecné úvahy a reformní projekty univerzit, probíhající v Evropě od roku 1945 v rozdílných podmínkách na Západě a ve východním bloku, jež se po roce 1989 spojují a prolínají. K tomu směřovaly některé požadavky a návrhy studentů nejen v ideálech a vizích „kulturní revoluce“ v šedesátých letech 20. století, s kořeny mnohem staršími, jak uvedla pozoruhodná studie Barbary Wolbringové *Trümmerfeld der bürgerlichen Welt. Universität in den gesellschaftlichen Reformdiskursen der westlichen Besatzungszonen (1945–1949)*, vydaná v Göttingen roku 2014.

Máme tu velice přínosné práce Pavla Urbáška, Jiřího Pulce a kolektivu, hodnotící vysokoškolský vzdělávací systém v letech 1945 až 1989. Komplikovanější je studium druhé z komplementárních linií dějin vysokého školství: institucionální příběhy jednotlivých vysokých škol a fakult, jejich jednotlivých oborů. Obtížnější bývá toto studium jak z hlediska pramenného (v tom má Filozofická fakulta UK výhodu v poměrně dobře zachovaných archivních fondech), tak metodologického a interpretačního. Tady, přiznám se, jsem volil postup, který může být považován za eklektický. Metod, včetně „módních“, se nedržím striktně; kombinuji je, vybírám to, co mi připadalo pro daný účel vhodné, pokud jsem chtěl institucionální kostru naplnit konkrétními jednajícími lidmi.

Jak pedagogové fakulty, tak studenti se vytrvale stýkali a potýkali s všudypřítomnou režimní ingerencí a bylo na nich, jak přijmou svou odpovědnost v chování a jednání. Na tom záviselo, co ona ingerence učiní s jejich vzdělávacími i morálně výchovnými předpoklady. V této úrovni se historik namnoze ocitá v dilematu choulostivých morálních a etických hledisek, v propojení nejrůznějších osobních vztahů, jež se utvářely v jistém uzavřeném akademickém prostředí. Nemůže však postupovat ani jako „kádrový“ inkvizitor, ani advocatus diaboli. Nechávám častěji promluvit samotné aktéry „žitých dějin“ a kritickou interpretací se pokouším o vhled do jejich problémů, s pomocí autopsie pamětníka oněch časů.

Oceňuji snahu a píli mladých historiků, kteří se po řadu let věnují této problematice a využívají prameny, jež nebyly přístupny pamětníkům událostí. Mohli by tudíž na mnohé věci pohlížet s větším nadhledem, nezatíženi „živou pamětí“ obsahující subjektivní předsudky účastníků minulých procesů. Protože neprožili atmosféru oněch časů, mohou jim činy a chování aktérů *theatrum mundi* právem připadat jako zcela jiné, než jak si je vysvětlují pamětníci, kteří při vědomé či bezděčné sebestylizaci své chování i skutky líčí v zorném úhlu individuální paměti. Nechybí ani osobní apologie. Na rozdíl od mladých střední a starší generace kontinuují „žitou minulost“, je pro ně živá a jedny a tytéž události často vykládají zcela rozdílně. Paměť není a nemůže být totožná s dějinami. Nelze si dnes náro-

10) J. Pešek: *Historiographie an den Universitäten in Ostmitteleuropa 1945–1970*.

kovat monopol diskursu či účelově etablovat závazné mýty z nedávné minulosti, ale můžeme se ji snažit kriticky analyzovat.

Zmíněný tým mladých vydal v roce 2009 edici dokumentů z fondu fakultního výboru KSČ z let 1969 až 1989 s průvodními studiemi (*Prověřená fakulta. KSČ na Filozofické fakultě UK v letech 1969–1989*). Mladí historikové se podíleli na zpřístupnění tohoto fondu i jiných pramenů, připravili komentovanou edici dokumentů ze sedmdesátých a devadesátých let, zahrnující tzv. analýzu FF UK, jež vznikala v letech 1970 až 1971 a měla na pokyn ústředního výboru KSČ zhodnotit úlohu fakulty v událostech 1968–1970; dále rehabilitační zprávu, vypracovanou během let 1989 až 1992 (viz *S minulostí zúčtujeme. Sebereflexe Filozofické fakulty UK v dokumentech 70. a 90. let dvacátého století*). Tým rovněž vydal kolektivní monografii o strategii jednání a ideologii v období tzv. normalizace, kam zahrnul léta 1969–1989, s názvem *Náměstí Krasnoarmějců 2. Učitelé a studenti Filozofické fakulty UK v období normalizace*. V tematickém čísle mnichovského časopisu Bohemia vydal Matěj Spurný studii věnovanou poměrům na fakultě v časech „normalizace“.¹¹

Užitečné je porovnávat tyto studie, zpřístupňující v prvé řadě institucionální prameny, s rozhovory s pamětníky, kteří na fakultě studovali, popřípadě tu působili jako pedagogové v období 1948 až 1989. Někteří z nich byli po určité dobu členy komunistické strany a reflektují svůj podíl na událostech i proměnu názorů během času (*Tato fakulta bude rudá!*, 2009). Podobná svědectví z dob svého studia případně pedagogického působení na fakultě podává třísvazková edice *Rozhovory s českými lingvisty* (2007–2010). Z dosud nepublikovaných pramenů orální historie obsahuje mnohé výpovědi o poměrech na fakultě sbírka rozhovorů v Archivu Akademie věd ČR a fondy Sběrka materiálů k 17. listopadu a Sběrka dokumentů 1989–1990 v Archivu Univerzity Karlovy v Praze (AUK). Svědectví studentů – účastníků tzv. sametové revoluce v roce 1989 zahrnuje soubor *Sto studentských revolucí*. Patří sem rozhovory, jež vedli Martin C. Zikmund a Jan Paulas s orientalistou a afrikanistou profesorem Lubošem Kropáčkem, nebo soubor rozhovorů s archiváři, absolventy fakulty, zveřejněné ve sborníku *Paginae Historiae* v roce 2013. Několik podobných svědectví pamětníků podávám v příloze této rozpravy.

Stejně jako v případě úředních písemných pramenů, ať už legislativních, nebo zejména policejních protokolů Státní bezpečnosti, je nutné postupovat velice obezřetně, s náležitým využitím historické kritiky, stejně i při zpracování narácí. Je vždy nutno počítat s exposteriálními soudy, které pamětník s odstupem času o minulých událostech pronáší v nezbytné autostylizaci. Výklad upravuje, něco buď zapomněl, nebo o tom pomlčí, jiné zas přidá, podle toho, co ex post slyšel nebo si přečetl. Zkrátka vymýšlí druhým různé verze minulosti namnoze s vlastním apologetickým záměrem. Jinak lze přistupovat k deníkovým záznamům, jež si autoři psali bezprostředně po událostech a často k nim přidávají vlastní úsudky, autenticky vyjadřující jejich názor v dané chvíli (tady jsem měl k dispozici vydané deníkové zápisy Miroslava Červenky, nevydaný deník Vladimíra Dostála ad.).

11) M. Spurný: *Überprüfen und Philosophieren*.

Povaha orálních výpovědí, stejně jako všech narativních pramenů, komplikuje jejich interpretaci, nutno zvažovat soustavnou psychologizaci zpráv. Historik musí počítat s tím, že nemá autentická dobová svědectví o událostech, ale úvahy o nich, pronesené s kratším či delším časovým odstupem.

Podobnou povahu má obecně memoárová literatura, v současné době poměrně oblíbená a četná, tematicky, žánrově i tvarem dosti pestrá. Autoři píší paměti jako vlastní svědectví, dobový dokument – paměť doby; ale rovněž jako jistý druh osobní zpovědi, aby čtenář pochopil jejich jednání i chování v pocitové, myšlenkové atmosféře doby, již prožívali. V každém takovém subjektivním pohledu na jednu věc historik nachází pramen „viděný zvnitřku“. Samozřejmě obojí zřetel je v memoárové literatuře zastoupen rozdílně; někde autor vkládá přímo dokumenty a cituje prameny, jiný zdůrazňuje vlastní filozofii a stanoviska, jimž přikládá nadčasový význam a platnost. Často tu bývají vyjadřovány osobní sympatie a antipatie, jež někdy předčí snahu o objektivní posuzování věcí.

Svědectví ze zcela rozdílných pohledů podávají ti, kteří v určitém úseku sledovaného období od roku 1948 až 1989 na fakultě působili jako pedagogové, ze starší generace především Václav Černý, Zdeněk Kalista, Josef Polišenský, František Kavka, Radegast Parolek nebo Arnošt Kolman. Jedinci, kteří po překročení jisté věkové hranice považovali za nezbytné vyrovnat se s vlastní minulostí, zařadit ji v dějinách jako žitou skutečnost, což samo o sobě předpokládá autostylizaci. S výjimkou pamětí Kolmanových, které psal v emigraci, vyšly vesměs až po roce 1989, což je při jejich posuzování nutné brát v úvahu. Platí to rovněž o členech mladších generací, o těch, kteří v onom období studovali a potom tu působili jako učitelé (František Černý, Milan Hrala, Zdeněk Stříbrný, Theodor Syllaba, Vratislav Čapek, Eliška Čáňová, Josef Forbelský, Antonín Robek, Jiřina Šiklová, Ivo Tretera ad.), ať už své paměti sami vydali, nebo zůstaly v jejich pozůstalosti. Vzpomínky studentů na léta strávená na fakultě najdeme porůznu. Připomínám sborník v elektronické podobě (CD) *Alma mater in temporibus nubilis*, který připravili někdejší studenti fakulty z let 1973–1978 ke svému kolokviu po pětadvaceti letech od jejího absolvování 21. září 2013.¹²

12) V. Černý: *Paměti 1945–1972*; Z. Kalista: *Po proudu života*; J. Polišenský: *Historik v měnícím se světě*; F. Kavka: *Ohlédnutí za padesáti lety ve službě českému dějepisectví*; A. Kolman: *Zaslepená generace*; týž: *Die verirrte Generation*; F. Černý: *Normalizace na pražské filozofické fakultě (1968–1989)*; M. Hrala: *Všecko bylo trochu jinak*; R. Parolek: *Kruté i krásné dvacáté století*; Z. Stříbrný: *Proud času*; I. Tretera: *Vzpomínky na Bohumila Hrabala a na život vůbec*; L. Kropáček: *Po cestách kamenitých*; P. Spunar: *Vlny vzpomínek. Rodina – studium – Akademie.*; J. Forbelský: *Svět se mnou, svět beze mě*; Z dosud nepublikovaných pamětí uvádím E. Čáňová: *Paměti archivářky* (v AUK). K jejímu životu též *Rozhovor s PhDr. Eliškou Čáňovou*; ve stejné publikaci jsou otištěny rovněž rozhovory s dalšími archiváři různých generací na fakultě, kteří studovali v letech 1945 až 1974. Z nich Karel Beránek (s. 17–27, obory latina – dějepis – archivnictví), Eliška Čáňová (s. 51–75, obory dějepis – čeština), Ludmila Kubátová (s. 118–130, obory archivnictví – dějepis) od roku 1945; od roku 1948 Ruth Ballnerová (s. 11–16, obory archivnictví – dějepis) a Ludmila Špětová (s. 177–184, obory archivnictví – dějepis); od roku 1949 Marie Stupková (s. 164–176, obory archivnictví – dějepis); ve druhé polovině padesátých let: Věra Beránková (s. 28–48), Lidmila Franková (s. 76–82), Věra Helešicová (s. 83–91), Věra Jeníková (s. 108–117, obor dějepis), Alena Nosková (s. 113–146), Karel Novotný (s. 147–163), Alexandra Špiritová (s. 177–184), Ivan Štoviček (s. 202–227, obory dějepis – archivnictví), Josef Žabka (s. 228–257). Zdena Benešová (s. 258–281) vystudovala v letech 1969–1973 obory divadelní

Monotematický sborník rozhovorů s šestnácti archiváři, kteří studovali ve sledovaném období na fakultě většinou obor archivnictví, popřípadě historii, ale někteří rovněž latinu, češtinu nebo divadelní vědu, vyšel v periodiku *Paginae Historiae (Sborník Národního archivu)* v roce 2013. Podobně jako v jiných souborech rozhovorů jsou odpovědi obsahově usměrněny kladenými otázkami, připravenými předem, jež jsou unifikovány ve smyslu metod orální historie. Tak se tento druh pramenů liší od pamětí (memoárů).

Neméně závažné je pro historika zvažování metodických postupů nejen u zmíněných pramenů, jako jsou pamětnické výpovědi, ale rovněž u dokladů úředních, jež bývají – jak ukážu – často rovněž stylizovány podle daných norem a nemusí vždy vypovídat o skutečnosti, nýbrž podávají to, co se očekává podle jistých zadání. To se týká veškerých pramenů, jež souvisely s tzv. „kádrovou agendou“, ať už to byly různé posudky, nebo i dotazníky vyplňované samotnými prověřovanými objekty. V dotaznicích lidé v přirozené sebeobraně psali to, co se od nich očekávalo, nikoli to, co skutečně sdíleli a samostatně nezávisle posuzovali. Znalost sémiotických metod „úředního jazyka“ je potřebná i při rozboru takových pramenů, jako jsou hlášení státní tajné policie a podobně, jež při studiu dané tematiky přicházejí v úvahu.

Rozpravu řadím k žánru „ego-histoire“. Na fakultě jsem s nucenými přestávkami prožil téměř celé období, o kterém tu pojednávám, a to od roku 1949. Že nebylo vždy snadné a záviděníhodné poznávat na vlastní kůži po valnou část života „žité dějiny“, o tom hovořit nechci. Snažím se s časovým odstupem a omezenou výbavou historické profese onu část dějin posoudit jako zkoušku charakteru lidí. Procházeli labyrintem světa, do něhož byli uvrženi a jehož smysl nejsou schopni pochopit.

Ať už to bylo revoluční mládí roku 1948 a následujících počátků let padesátých, nebo ti, co prožívali po svém „normalizaci“ po roce 1969, stali se spolutvárci „žitých dějin“. Autoritativní totalitní režim se neopíral jen o přímý nátlak a mocenský diktát, ale rovněž – někdy i více – o složitý systém vzájemné kontroly, loajality a sebedisciplinace v každodenním životě. Ten si utvářel svá pravidla, poněkud jiná v letech padesátých nebo šedesátých a jiná v časech „normalizačních“. Účastníci kreativně zacházeli se svým životopisem (což se zračí i v jimi vyplňovaných kádro-

věda – čeština. Syllaba, Theodor: rkp. v osobním archivu Th. Syllaby, za poskytnutí děkuji paní Růženě Syllabové; Robek Antonín, rkp. v osobním archivu A. Robka (za poskytnutí děkuji paní PhDr. Libuši Robkové). Z dílčích publikovaných vzpomínek V. Moulis: *Léta mých studií historie (1950–1955)*; Z. Jindra: *Prof. Milan Myška – vzpomínání nad jeho životem a dílem do roku 1989*; *Rozhovor s PhDr. Jindřichem Schwippelem*, J. Šmíd: *Mezi dvěma gymnázii s odskokem na zdravotku (vzpomínání na studentská léta, pedagog a studentský život na FF UK v polovině šedesátých let 20. století)* a další, jež uvádím v poznámkách. Z deníků Vladimíra Dostála, nepublikovaný rkp. v literárním archivu Památníku národního písemnictví v Praze na Strahově; publikovaný: M. Červenka: *Záznamník*. Dále srov. J. Holý – K. Volná (ed.): *Tato fakulta bude rudá*; M. Otáhal – M. Vaněk (ed.): *Sto studentských revolucí*; tam orální výpovědi někdejších studentů fakulty: Jan Dus, s. 297–307; Vlastimil Ježek, s. 383–398; Monika Pajerová, s. 621–636; Jolana Šopová, s. 739–746. Přehled obsahu Sbírký rozhovorů v Archivu Akademie věd ČR viz: J. Schwippel – J. Boháček: *Pamětníci a spolutvárci dějin ČSAV*. Z jiného úhlu pohledu viděli události na fakultě v době stávký studentů v listopadu až prosinci 1989 úředníci a zaměstnanci, jejichž vzpomínky obsahuje sborník: F. Malý – L. Vrzalová (ed.): *Služebníci vědy*.

vých dotaznicích), aby uspokojili zmíněný systém dohledu. V něm se paradoxně spojila nedůvěra vůči nonkonformistům: ať už k těm, co se vymykali sdíleným představám kolektivu osobitým projevem, nebo k radikálním stalinistům či později „normalizátorům“. Mou snahou je ukázat, pokud to lze, onen diskurs či pravidla života, spojující studenty i pedagogy v procesech kombinujících mocenský nátlak, pod jehož vlivem se „zdola“ utvářejí.

Je obtížné vyvarovat se pamětnického podání událostí. Mohu tvrdit, že jsem měl relativní přednost být u toho, ale s časovým odstupem udíven zjišťuji, o kolika událostech jsem nevěděl nebo o nich měl jinou představu. Teprve teď je objevuji ve zpřístupněných pramenech a literatuře. Subjekt poznává různé roviny „žitých dějin“, jejich části, nikoli celek; přikládá jim různý význam, podle toho, v jakém postavení byl a jaké pozice v událostech zaujímal, z jakého úhlu je viděl a s jakými záměry jednal. Přičemž – jak bylo řečeno – výsledky nemusejí odpovídat záměrům; v tom spočívá ona „lest dějin“ či rozumu.

To vše beru v potaz s vědomím, že pamětník má výhodu i nevýhodu: stal se větší či menší součástí dění a je jí i v době, kdy někdejší své zážitky sděluje. Dějinnosti se nevyhneme a neseme mravní odpovědnost.

Pro pamětníka je nemožné předat přímo zkušenosti z let, jež prožil, protože často sám neví, jak z minulosti přesvědčivě zformulovat to podstatné. Člověka vždy zajímají především jeho současné, dnešní problémy, z minulosti jen to, co pro něho má trvale aktuální význam; nikoli fakta, ale problémy. Historik se musí snažit, má-li mít jeho bádání nějaký smysl, explicitně, bez osobních setrvávajících emocí posoudit to, co má z minulosti ještě v současnosti smysl. Docela konkrétně: v čem byl někdejší režim tak nepřijatelný, když se proti němu v době „normalizace“ zprvu otevřeně či skrytě postavila jen hrstka „disidentů“? Jak to, že se komunistický experiment tak snadno ujal, že se lidé tak rychle smířili s totalitou i s „normalizací“, i když povinné režimní rituály většinou nebrali moc vážně? Jak si žili za tu „oběť“ ve svém „druhém světě“ všedního dne?

Milan Kundera, jenž na fakultě jako student zažil atmosféru bezprostředně po únoru 1948, se v eseji *Cesty v mlze* (1993) a znovu v dopise, který zaslal editorům sborníku *Evropan Milan Kundera* (vydaného k jeho osmdesátinám) v únoru 2010, věnuje otázce oprávněnosti soudů nad jinak vynikajícími lidmi v oblasti vědy či kultury, kteří v některém úseku svého života selhali. Je to autorova sebereflexe; sám po nějaký čas patřil k těm, kteří byli nevědomými nástroji Historie, vykonávajícími dílo, jehož smysl jim unikal; „šli mlhou a my se můžeme jen ptát: Kdo byl více postižen slepotou?“ Snaží se odlišit, co člověk vykonal jako umělec či vědec a jaká byla jeho účast v politickém dění. Rozlišuje dvě měřítka: kvalit vědeckých a uměleckých a kvalit občanských.¹³ V eseji se Kundera zamýšlí nad třemi obecnými otázkami: 1. V čem spočívá identita člověka? 2. Jakou změnou musí projít, aby byl důvěryhodný? 3. Jak posuzovat někdejší vinu člověka po

13) M. Kundera: *Cesty v mlze*. K tomu K. Hrubý: *Cesty v mlze*; J. Dienstbier – J. Dienstbierová (ed.): *Evropan Milan Kundera*; M. Kopeček: *Hledání ztraceného smyslu revoluce*; M. Jungmann: *Kunderovské paradoxy*.

jeho spontánní proměně? Sociolog Karel Hrubý, další z někdejších studentů fakulty, pozdější exulant, k tomu ve svém komentáři Kunderova eseje dodává: „Kriticky uvažující osobnost si může klást otázku po odpovědnosti za své dřívější pochybení, které se jí později jeví jako ‚vybočení‘ – jako se například ptala léta šedesátá na odpovědnost za ‚deformace‘ let padesátých.“¹⁴ Sám se řadí k těm, kdo vytvářejí protitotalitní narativ jako jistou „revizi“, nepochybně i proto, že sledované období neprožil ve zdejším společenském prostředí, není zatížen ani účelovým „exkulpacním“ apriorním přístupem. Na druhé straně se nepotřebuje klonit ani k mainstreamové snaze generačních skupin počátku devadesátých let dominantně vyhovět aktuální společenské objednávce tzv. „revizionismu“. Což je jeden z klíčových problémů, které rozprava sleduje.

Tady máme opět co do činění s pamětí, jež je subjektivně selektivní: vyřazuje často, jak bylo řečeno, trapné úseky či události v životě nebo je bagatelizuje, přisuzuje jim nepatrný význam. Hovoří se také o „politice paměti“: pamatujeme si zejména dobro, jež jsme vykonali, a zlo, jež jsme vytrpěli. Naproti tomu nepřijemné události, v nichž jsme nebyli v roli hrdiny ani oběti, většinou v paměti potlačujeme. Může se tak vytvořit falešný obraz o době i osobnostech. Milan Drápala k tomu výstižně podotkl: „Mnozí z těch mladých, kteří nosili na začátku padesátých let modré svazácké košile, našli rozhřešení v údělech disidentů a exulantů.“¹⁵ Karel Hrubý klade otázku, zda změna postoje může zbavit jednotlivce či skupiny odpovědnosti za dřívější omyly a zejména za jejich následky. A cituje Zdeňka Mlynáře, někdejšího tajemníka právní komise ústředního výboru KSČ, postíženého „normalizací“, jenž se v roce 1977 vystěhoval do Rakouska: „Odpovídáme totiž také za to, čemu věříme. A právě fakt, že jsem věřil, není argumentem proti tomu, že mám podíl na vině, nýbrž je vlastně přiznáním takového podílu.“¹⁶

Nebyli jen aktivní podporovatelé, ale i ti, kteří „vždy myslí to, co se v jejich prostředí myslet musí. Neboť pocit svobody může být vyvolán také tím, že subjekt se bez kritiky a bez odporu podřizuje vůli a názoru manipulující moci nebo změně politického a veřejného klimatu vyvolaného vnějšími faktory v domnění, že je to projev jeho svobodné vůle.“¹⁷ Něco jiného ovšem je, pokud jednotlivec podléhá moci, ale vědomě ji nepodporuje, klade jí alespoň pasivní odpor, což namnoze zbývá bezmocným – v tom je jejich odpovědnost.

Kundera v esejí říká, že život nelze redukovat jen na politiku. V oněch „čtyřiceti letech komunistické hrůzy přece vznikla pozoruhodná díla umělecká i vědecká, lidé mohli číst hodnotnou literaturu, chodit do divadel a vyprávět si vtipy utahující si z moci [pokud je za to někdo neudal]. Politická nesvéprávnost občanů se však projevovala v tom, že systém zasahoval nejen do veřejného života, ale i jejich

14) M. Kundera: *Cesty v mlze*. Srov. též P. Sedlák: *Druhý extrém?*; dále M. Pullmann: *Konec experimentu: přestavba a pád komunismu v Československu*; M. Spurný: *Nejsou jako my*; M. Sabrow: *Socialismus jako myšlenkový svět*.

15) M. Drápala: *Iluze jako osud*. K „politické paměti“ srov. T. Todorov: *Paměť před historií*, s. 38.

16) Z. Mlynář: *Mráz přichází z Kremli*, cituje K. Hrubý: *Cesty v mlze*, s. 24.

17) Tamtéž, s. 24.

soukromí.“ Systém „nevytváří lidi, ani jejich vlastnosti. Pouze využívá a používá těch schopností, vášní a interesů, které jsou nutné k jeho chodu,“ napsal Karel Kosík v *Naší nynější krizi* v květnu 1968.

Dokončuji rozpravu s dostačujícím odstupem, kdy se podle očekávání naskýtají generační názorové rozdíly na události zběhlé před více než pětadvaceti lety. Ve dvou rovinách, akademické a publicistické, probíhá diskuse o „normalizačním konsensu“ sedmdesátých a osmdesátých let, zahrnujícím otázku, nakolik se s ním většina lidí tehdy ztotožňovala, protože jim umožňoval seberealizaci. A s tím souvisí otázka, zda a nakolik „konsensus postsocialistické demokracie“ od roku 1989 si při tzv. vyrovnávání se s komunistickou minulostí neuchoval rysy konsensu předešlého. Nemalou roli tu má historická paměť jednotlivců i sociálních skupin. Jakou úlohu v tom hraje nespokojenost s restaurovaným „divokým“ kapitalismem, lze si jen domýšlet. Přirozeně to má svou úlohu ve vědomí a uvažování těch, kteří se s opravdovým zápalem účastnili „sametové revoluce“ – tehdejších studentů a inteligence, ale rovněž generace mladší, jež kriticky posuzuje dějinný vývoj posledních dvaceti pěti let.

Mladí historikové dávají najevo neuspokojení se stavem bádání o státním socialismu. Pouštějí se do revize zkoumání; jednak do revize metodologické, snažící se o nové přístupy ke studiu totalitních režimů, jednak do revize politické, jež má odezvu ve veřejné publicistice, sledující namnoze cíle politických stran. Podnět k diskusi dala kniha Michala Pullmanna *Konec experimentu. Přestavba a pád komunismu v Československu*, vydaná v roce 2011. Netoliko z metodologických důvodů autor vyšel z rozboru normalizačních periodik a úředních pramenů agendy komunistické strany z období tzv. přestavby; bývá mu vytýkáno, že nepodal srovnání s obdobím předcházejícím a nepřihlédl k němu.

Hlavním předmětem sporu je rovina politická. Pullmann vyvodil závěry, že komunistický režim se u nás v normalizačním období opíral o „společenský konsensus“, většina lidí se s ním ztotožňovala, protože jim umožňoval seberealizaci, včetně přijímání západní kultury. Základním předpokladem zhroucení systému byl podle něj i rozklad ideologického jazyka vládnoucí strany a s ní spjatých společenských elit. Z toho pak vyvozuje, že „normalizace a polistopadové uspořádání mají mnohem víc společného, než si demonstranti na náměstích v roce 1989 představovali“.¹⁸ Po příliš krátkém intermezzu, v němž dominovaly lidskoprávní ideje, nastoupil podle něj konsensus nový, údajně stejně výlučný jako předešlý, přičemž vylučované skupiny jsou jiné (Romové, bezdomovci, imigranti).

18) M. Pullmann: *Konec experimentu*, s. 12. O metodologii M. Pullmann: *Sociální dějiny a totálněhistorické vyprávění*. K tomu srovnej diskusi na stránkách časopisu *Dějiny a současnost* (M. Drápala, J. Suk, K. Hrubý, M. Pullmann). Dále: J. Cholínský: *Československý „normalizační“ režim nebyl společenským konsenzem, ale znásilněním společnosti*; J. Vrba: *Debaty o knize Michala Pullmanna „Konec experimentu“* na <http://www.imre-kertesz-kolleg.uni-jena.de/>. Zde je rozebírána rovněž publicistická (politická) polemika, která probíhala v červnu a červenci 2011 (J. Chuchma, O. Štindl, J. Rejžek, V. Sommer, J. Dobeš, J. Koller, T. Zahradníček, M. Devátá, J. Mervart, M. Hauser). Na dané téma byl vysílán rovněž obsáhlý rozhlasový pořad *Politická literatura na českých pultech* (3. 1. 2011) na stanici Český rozhlas 6.